

VURDERINGSFRI TEORI?

AF P. NØRREGAARD RASMUSSEN og JOACHIM ISRAEL*

Igennem hele dette århundrede har der i samfundsvidenskaberne været fort en debat omkring »objektivitetsproblemet«. Blandt de førende navne i debatten må fremhæves den tyske sociolog Max Weber, som i en artikel i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (1904) stillede det siden gtagne krav om »jederzeit deutlich machen, dass und wo der denkende Forscher aufgehört und der wollende Mensch anfängt zu sprechen«, jfr. eksempelvis også Max Weber (1936). I de skandinaviske lande har Gunnar Myrdal givet vægtige indlæg, ikke mindst i et tidligt arbejde, jfr. Myrdal (1930), hvori påvises, hvorledes den økonomiske teori har været bundet af naturretlig forestillinger og generelt af implicite vurderinger. Jfr. også Myrdal (1958). Her i landet har Alf Ross og F. Zeuthen taget ivrig del i debatten, jfr. f.eks. Ross (1953) og Zeuthen (1958).

På det sidste synes debatten at være blusset op igen. Der kan herom eksempelvis henvises til en række indlæg i det svenske tidsskrift *Häften för kritiska studier*, til Karen Helveg Petersen (1969), som giver en oversigt specielt over den tyske debat, samt til en række artikler i tidsskriftet *Kritik*, nr. 8 (1968) og 9 (1969). En ikke ubetydelig del af debatten om »det kritiske universitet« beskæftiger sig med disse spørgsmål.

En tilfredsstillende behandling af hele denne problematik er næppe mulig indenfor de her givne rammer og ville desuden forudsætte en i erkendelsesfilosofi velskolet pen. I mangel af bedre har jeg valgt i det følgende at give nogle randkommentarer til problemet. M.a.o.: De følgende sider må ikke opfattes som et tilløb til en systematisk gennemgang af artiklens overskrift.

1. Videnskabelig erkendelse er kun en blandt flere måder, på hvilke man kan opfatte og beskrive menneskers tilværelse. Men til forskel fra f.eks. en kunstnerisk erkendelse og den hermed følgende beskrivelse har videnskabelig aktivitet det særpræg at være intersubjektiv i den forstand, at alt andet lige skal i princippet to forskellige mennesker nå frem til den samme beskrivelse. Dette er banalt i alle naturvidenskaber og burde være lige så banalt i samfundsvidenskaberne. Det er det imidlertid ikke.

* Forfatterne er henholdsvis professor ved Københavns Universitet og professor ved Lunds Universitet. Artiklen har – som det vil fremgå – form af en dialog, der indledes af Nørregaard Rasmussen.

VURDERINGSFRI TEORI?

AF P. NØRREGAARD RASMUSSEN og JOACHIM ISRAEL*

Igennem hele dette århundrede har der i samfundsvidenskaberne været ført en debat omkring »objektivitetsproblemet«. Blandt de førende navne i debatten må fremhæves den tyske sociolog Max Weber, som i en artikel i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (1904) stillede det siden gængsne krav om »jederzeit deutlich machen, dass und wo der denkende Forscher aufgehört und der wollende Mensch anfängt zu sprechen«, jfr. eksempelvis også Max Weber (1936). I de skandinaviske lande har Gunnar Myrdal givet vægtige indlæg, ikke mindst i et tidligt arbejde, jfr. Myrdal (1930), hvori påvises, hvorledes den økonomiske teori har været bundet af naturretlige forestillinger og generelt af implicite vurderinger. Jfr. også Myrdal (1958). Her i landet har Alf Ross og F. Zeuthen taget ivrig del i debatten, jfr. f.eks. Ross (1953) og Zeuthen (1958).

På det sidste synes debatten at være blusset op igen. Der kan herom eksempelvis henvises til en række indlæg i det svenske tidsskrift *Häften för kritiska studier*, til Karen Helveg Petersen (1969), som giver en oversigt specielt over den tyske debat, samt til en række artikler i tidsskriftet *Kritik*, nr. 8 (1968) og 9 (1969). En ikke ubetydelig del af debatten om »det kritiske universitet« beskæftiger sig med disse spørgsmål.

En tilfredsstillende behandling af hele denne problematik er næppe mulig indenfor de her givne rammer og ville desuden forudsætte en i erkendelsesfilosofi velskolet pen. I mangel af bedre har jeg valgt i det følgende at give nogle randkommentarer til problemet. M.a.o.: De følgende sider må ikke opfattes som et tilløb til en systematisk gennemgang af artiklens overskrift.

1. Videnskabelig erkendelse er kun en blandt flere måder, på hvilke man kan opfatte og beskrive menneskers tilværelse. Men til forskel fra f.eks. en kunstnerisk erkendelse og den hermed følgende beskrivelse har videnskabelig aktivitet det særpræg at være intersubjektiv i den forstand, at alt andet lige skal i princippet to forskellige mennesker nå frem til den samme beskrivelse. Dette er banalt i alle naturvidenskaber og burde være lige så banalt i samfundsvidenskaberne. Det er det imidlertid ikke.

* Forfatterne er henholdsvis professor ved Københavns Universitet og professor ved Lunds Universitet. Artiklen har – som det vil fremgå – form af en dialog, der indledes af Nørregaard Rasmussen.

Man kan naturligvis straks rejse det spørgsmål, hvorfor man ikke beskæftiger sig med de andre erkendelsesformer på linie med den videnskabelige. Svaret er da, at det gør de fleste mennesker skam også. Men det er et universitets specielle opgave at dyrke og oplære i videnskaberne. Spørger man da igen hvorfor, er der vel to svar. For det første kan en arbejdsdeling være fornuftig, og for det andet har videnskabelig erkendelse den særlige kvalitet, at den er praktisk anvendelig. Dette skal forstås rent bogstaveligt. Det er ved en videnskabelig proces, man finder frem til dimensionerne på en bro – et æstetisk kriterium ville give et andet, måske smukkere, men måske også uanvendeligt resultat.

Alternativt kan man fremhæve, at det er den videnskabelige erkendelse, der muliggør forudsigelse. Og af praktiske grunde har vi brug for forudsigelser. Slap man dette grundlag, ville tilværelsen blive umuliggjort. Hvem sætter sig i en stol, hvis man ikke kan forudsige, at stolen vil holde?

Der er former for subjektivitet, man hurtigt kan sætte på plads. Den ene er videnskabsmanden, der svindler. Han findes overalt: Lægen forfalsker forsøgsprotokollerne for at få det til at stemme, eller økonomen svindler med tallene eller – men så bliver sagen straks vanskeligere – piller visse tal frem, og fortier andre, for at få tegnet et billede, der er i overensstemmelse med et givet postulat. I princippet er det let at afsløre den direkte svindel, som antagelig er sjælden, men det må indrømmes, at det er vanskeligere at afsløre lægen eller økonomen, der alene tager hensyn til visse facts, men fortier andre; det er jo ikke så let at afgøre, hvor meget materiale, man skal have med. Hvor skal man standse? Herom mere nedenfor.

En anden form for subjektivitet siges at slå igennem ved emnevalg. Det er ganske klart, at valg af fagområde er noget subjektivt i den forstand, at den enkeltes forudsætninger her spiller en afgørende rolle. Skulle en analyse sandsynliggøre, at NN blev kemiker, fordi hans mor ikke blev det, følger det imidlertid ikke, at han i sit arbejde som kemiker ikke skulle kunne være strengt objektiv, d.v.s. nå til nøjagtig de samme resultater, som MM ville have nået til, hvis MM havde gennemført forsøgene. Og kaster en økonom sig over boligproblemer, fordi han kommer fra 3. baggård, følger heraf ikke, at hans arbejde får et subjektivt præg. Det har næppe nogen mening at argumentere om videnskabens subjektivitet på dette grundlag. At videnskabsmanden ved overhovedet at vælge påvirker samfundets udvikling er en anden sag. Dette kan give store subjektive problemer – fysikernes indsats, der leder til atombomben, er et drastisk, men talende eksempel, som om nogle (forhåbentlig mange) år kan vise sig småt sammenlignet med molekylærbiologernes resultater. Men man kan næppe påstå, at arbejdets intersubjektive karakter forstyrres. Et metodologisk problem kan det derfor næppe siges at rejse. Bemærk også, at i alle vore handlinger påvirker vi samfundets udvikling i den ene eller anden retning.

2. Det kan give god mening at påstå, at fordi store dele af økonomi endnu er så svagt udviklet, vil forskerens indstilling have særlig mulighed for at slå igennem i hans beskrivelse. Mange vil måske have en umiddelbar fornemmelse af, at i det omfang økonomen arbejder på at finde frem til en »god« beskrivelse af, hvorledes forbruget af enkelte varegrupper varierer med indkomst, indkomstfordeling, relative priser o.s.v., vil der være en betydelig grad af objektivitet i analysen. Bl.a. lægges ansvaret til en vis grad over på den statistiske teoris hypoteseprøvninger og estimeringsprincipper. Men den, der anvender sin økonomiske teori på øjeblikkets problemer, står i reglen mere frit. Der er i foruroligende grad plads for og mulighed for at præsentere de ovenfor nævnte »halve sandheder«, idet en udvælgelse af det relevante materiale på den ene side er en nødvendighed, men på den anden side kræver en stærk videnskabelig disciplin. På grund af fagets relativt svage udvikling er en masse skøn involveret ved vurdering af et givet materiale, men tillige er det en skønssag, om man har et tilstrækkeligt materiale.

Det er måske i denne situation en trøst, at mange andre videnskabsmænd i konkrete situationer, hvor de skal anvende deres fag, vil stå i samme situation. Klinikeren ved sygesengen er ikke meget bedre stillet. Måske er økonomen endda så heldig, at han kan overlade konklusionen til en politiker, hvor lægen selv tvinges til at konkludere.

3. På det helt abstrakte niveau vasker økonomen som bekendt sine hænder: Med givne målsætninger udpeger han hvilke midler, der kan anvendes, og han påpeger – hvilket er samme side af sagen – konsekvenserne af givne indgreb. Målsætning og valg af midler overlades herved til den gruppe, der har som profession at vælge: politikerne.

Dette er dog af flere grunde en meget abstrakt betragtning. For det første er virkelighedens verden ikke så enkel, at man fra den politiske arena kan hente klare og entydige målsætninger, ligesom valget mellem midler ikke fremtræder som et simpelt enten-eller. Hertil kommer, for det andet, at økonomen ud fra et givet kompleks af målsætninger ikke er i stand til og ej heller forsøger at give en komplet liste over midler. Han udvælger, bevidst eller ubevidst, hvorved en subjektivitet indsniges. Som særlig fremhævet af Myrdal gælder tillige, at store dele af den økonomiske teori er værdiløst, men på den raffinerede måde, at vi sjældent, måske aldrig, gør os værdipræmisserne klart. Man kan vel tilmed argumentere, at det ville blive så temmelig håbløst at pløje sig igennem et stykke økonomisk analyse, hvis man hver gang skulle bestræbe sig for at trække alle værdipræmisser frem ved hårene. Det lyder på forhånd uhyre sympatisk, når dette krav stilles – jfr. Myrdal og Zeuthen – men i praksis vil det være temmelig besværligt at være konsekvent her, ligesom det også er rent ud umuligt at demonstrere sin objektivitet

ved at tage alle tilfælde med. Hvad man imidlertid kan forlange er, at dette erkendes, jfr. eksempelvis følgende citat fra en betænkning om skat:

Arbejdsgruppen ønsker at knytte den generelle bemærkning til det efterfølgende, at det af gode og ikke mindst praktiske grunde er umuligt ved udarbejdelse af forslag til et skattesystem at undgå i flere tilfælde at tage hensyn eller anlægge forudsætninger, der er dikteret af andet end rent skattetekniske forhold. Skulle noget sådant undgås, ville det forudsætte, at man gennemarbejdede et urimeligt stort antal alternative muligheder, hvilket ikke alene ville være uhyre tidkrævende, men tillige ville gøre det meget svært at orientere sig i materialet. Arbejdsgruppen har derfor set sig nødsaget til at foretage visse valg, som ganske vist kan siges at indebære politiske beslutninger, men hvor udvalget har stræbt efter at vælge i overensstemmelse med almindelig tradition for beskatning på disse områder. Desuden har arbejdsgruppen i en række tilfælde indskrænket sig til at påvise forskellige valgmuligheder uden at tage stilling til dem.

For det tredje delegeres en række af disse politiske afgørelser til økonomen, hvad enten han sidder i centraladministrationen, i en organisation eller i en virksomhed. Teorien er da den, at han loyalt skønner »som ministeren ville have gjort«. Dette er store – men principielt ufravigelige – krav. Det er en utopi at tro, at hans opvækst og livsholdning her vil være betydningsløs – ligesom det iøvrigt er udtryk for en uhyre forenkling at mene, at »opvækst« og »livsholdning« er eentydigt forbundne. (Bemærk det væld af psykologiske og sociologiske teorier, som her klares med en sætning).

For det fjerde må fremhæves, at man efter dette – vel alment akcepterede – synspunkt på en måde kan siges at give politikerne en mærkelig rolle. Det er almindeligt at fremhæve, at politikerne har som fornemste opgave at træffe beslutninger om sådanne forhold, der unddrager sig en objektiv afgørelse. Hvis en objektiv afgørelse kunne træffes, ville forskellige politiske standpunkter være udelukket, og det stillede problem ville ikke være »politisk«.

4. Til klassen af politiske problemer henføres etiske problemer. Det gælder dog om disse, at de i mangfoldige tilfælde kan opløses til at være et spørgsmål om vurdering i en situation, hvor man har manglende information. I sidste ende kan man måske sige, at spørgsmålet om »retfærdig indkomstfordeling« er et etisk problem, men er spørgsmålet om frigivelse af skriftlig pornografi et etisk problem? Efter den anvendte argumentation er det ikke; thi da drejer det sig iflg. argumentationen om at vurdere, om antal sædelighedsforbrydelser vil vokse eller ej, om Danmarks anseelse vil blive skadet, o.s.v.

I princippet kunne man vel her tænke sig, at vor viden var så stor, at en objektiv opfattelse af de enkelte elementer var mulig. Men der ville stadig stå tilbage at sammenveje f. eks. et faldende antal sædelighedsforbrydelser med en faldende international anseelse. Netop en sådan sammenvejning af forskellige momenter kan man – praktisk og i overskuelig fremtid – næppe

tænke sig gennemført objektivt. Vi henviser derfor afgørelsen til at være »politisk«. Dette kan være velbegrundet, hvorimod der synes mindre logisk holdepunkt for at udnævne spørgsmålet om, hvorvidt antal sædelighedsforbrydelser vokser eller aftager ved en frigivelse til at være en politisk afgørelse. I princippet ville man kunne mene, at det er en afgørelse, som kriminologen og sociologen burde kunne træffe. Manglende viden kan imidlertid også gøre et sådant spørgsmål »politisk«.

Heraf følger også, at politikerens holdning til videnskabsmænd kan blive ambivalent. Politikerer er ofte i den situation, at han hurtigt og på et yderst spinkelt grundlag må træffe en afgørelse, indtage et standpunkt. Har han nu lagt sig fast på, at pornografi er skadelig og har argumenteret, at antal sædelighedsforbrydelser vil vokse, vil hans interesse i præcise undersøgelser af dette forhold være stærkt begrænset. Alle har et væld af forudfattede meninger, som man ikke kan fordrage bliver rystet. For den – politikerer – der næsten er tvunget til at have en mening om alt det, vi ved for lidt om, er det forståeligt, at rystelsen kan være mere end blot ubehagelig. Ikke mindst samfundsvidenskaberne må derfor indstille sig på, at politikerne vil se med en vis skepsis på deres aktiviteter.

Denne skepsis er forståelig, i det omfang det kan påvises, at forskernes resultater ikke har den forannævnte intersubjektive karakter. Det er ovenfor hævdet, at selve emnevalget ikke indebærer subjektivitet i emnets behandling. Politikerer forbavses, når han forgæves leder efter undersøgelsen over et eller andet emne, der måtte interessere ham. Men dette betyder ikke, at økonomer som sådan undviger objektivitetskravet. I denne situation må politikerer initiere undersøgelsen.

Man kan heller ikke ved henvisning til, at økonomer særlig interesserer sig for politisk aktuelle problemer, drage den slutning, at her indsniges en subjektivitet i faget. Det drejer sig igen om emnevalget for forskningsaktiviteten. Som sagt, dette er i sig selv noget subjektivt, og det er let at påvise, at økonomer er særlig interesserede i de politisk aktuelle problemer. Man kan tilføje: Heldigvis, og begrundede dette med, at ud fra en samfundsmæssig betragtning er denne tendens værdifuld, såfremt økonomer som andre videnskabsmænd også skal være samfundets tjenere.

5. En skeptisk holdning overfor samfundsvidenskaberne kan endvidere være foranlediget af, at alle mennesker synes at have en masse færdige meninger om samfundsforhold – og qua borgere og vælgere også tvinges til at have sådanne meninger. Kun ingeniøren har mening om en ny broes dimensionering, men mange har mening om finanspolitikken dimensionering.

Når dette er muligt, hænger det naturligvis i væsentligt omfang sammen med vort fags tilbageslående stadi – sammenlignet f.eks. med ingeniørfagene. Vi er hermed tilbage i det ovenfor nævnte forhold, at en konklusion – helt

bortset fra et eventuelt etisk indhold i præmisserne – forudsætter at der skønnes og vurderes. Intet under da, at politikeren bliver skeptisk, når det viser sig umuligt at presse et klart svar ud af økonomien. Og får han et klart svar, vil han med rette stille det spørgsmål, om svaret, der på grund af de nødvendige skøn ikke nødvendigvis er 100 % tvingende, er påvirket af den pågældende økonoms holdning til tilværelse og samfund.

I udvalgsarbejde er der en klar tendens til at »dække« over de svagheder i konklusionernes styrke, som er en følge af et usikkert materiale og en ufuldkommen teori. Dette viser sig ved den almindelige tendens til at søge frem til en enig udvalgsbetænkning uden mindretalsudtalelse. Baggrunden herfor er naturligvis udvalgsmedlemmernes klare og rigtige forståelse af, at for at få synspunkterne igennem i praktisk politik, må man stå samlet. Det er politisk vanskeligt at afvise en enig indstilling; det er politisk let at afvise eller pille enkelte forslag ud af en stærkt splittet indstilling. Der er imidlertid den alvorlige anke at rette mod dette synspunkt, at det er ikke en kommissions opgave at føre politik, men at give baggrund for politisk (handlen og) handling.

Man kunne derfor argumentere, at der ville opnås en mere klar arbejdsdeling mellem sagkundskab og politiker, om den nævnte tendens blev afsvækket.

6. De ovenstående bemærkninger har ganske særligt sigtet på den praktisk arbejdende økonoms problemer. Men værdidømmene og det hermed følgende subjektive element findes også i den rene teori, om end de måske der er noget lettere at blotlægge. En af de måder på hvilken det subjektive synspunkt kan snige sig ind er ved det implicitte forsvar for bestående systemer.

Principielt må alternative løsninger af et givet problem have samme ret. Når der imidlertid ikke i undervisningen lægges så megen vægt f.eks. på en indføring i »reglerne« for et socialistisk samfund som på »reglerne« for et kapitalistisk samfund, beror dette på en praktisk vurdering. Det kan ikke være universitetets opgave at opdrage til en revolution mod det bestående, lige så lidt som det kan være opgaven at opdrage imod en sådan revolution. Men det må bl.a. være universitetets opgave at uddanne embedsmænd. Idet disse inden for overskuelig fremtid skønnes at skulle arbejde i et kapitalistisk samfund, vil de være bedre egnede, om »spilleregler« for dette danner kernen i undervisningen.

Dette praktiske synspunkt har den (beklagelige) konsekvens, at man meget let lules til ro: Sådan er et samfund altså. Der kan måske bødes herpå ved at opøve kritisk sans. Men indvendingen synes dog stadig at stå ved magt. Det er vanskeligt at få øje på en løsning. At studenter gennem den samme uddannelse bliver til kandidater med stærkt afvigende opfattelse af det nærværende samfund såvel som af idealsamfundet, er i denne situation noget af

en trøst. Her over for vil nogle argumentere, at studiet dog virker som en uniformering. Beviset skulle være, at om end der er store forskelle på de nye kandidaters indstilling, så er disse dog mindre end forskellene i de nybagte studenters opfattelse. En alternativ hypotese ville her være, at i kraft af studiet øges indsigten i problemernes omfang. Større viden vil indebære, at man tenderer mod at være mindre ekstrem.

7. Indledningsvis blev vanskeligheden med de bevidste eller ubevidste »halve sandheder« fremhævet. Men der blev tillige mindet om, at denne vanskelighed møder man også i andre fag, hvor man med et arsenal af fagets teori skal løse en given opgave – lægen og forstmanden såvel som økonomen stiller diagnoser og prognosticerer. Det er i denne situation vanskeligt, som erfaringen viser, at nå frem til helt rene, inter-subjektive resultater. Dette er en svaghed, som dog ikke behøver at være en afgørende indvending. Patienten helbredes undertiden på trods af lægens råd, han kan også dø på grund af lægens fejlskøn; men hovedreglen er vel, at han bliver rask bl.a. i kraft af lægens indgriben.

Dette betragtes som noget godt på grund af en værdipræmis, der siger at »liv er bedre end død«. En alternativ præmis kunne lede til en fordømmelse af lægens indsats. Analogt ville man kunne forestille sig værdipræmisser, som gik på tværs af de vurderinger, der ligger bag »borgerlig økonomi«. Man kan hævde, at vækst ikke er en »værdifuld« målsætning, og man kan hævde, at fuld beskæftigelse ikke er ønskværdig – »lediggang (og ikke arbejde) adler«. I tilslutning hertil kunne man som vurderingspræmis have, at det alene gælder om, at alle opnår en vis, konstant og absolut, levestandard. Forestiller man sig denne defineret som et vist fysiologisk minimum, vil der dog stadig være økonomiske problemer, thi hvis lediggang adler, er der brug for økonomer, som kan anvise, hvorledes man med en minimal indsats kan opnå det givne livsminimum. Som det vil ses, er man med den »borgerlige økonomi«s redskab ikke helt uegnet til at gå om bord i dette problem.

Det ville være at gå for vidt, om man på dette grundlag hævdede, at uafhængig af værdinormerne står økonomen parat. Noget er der vel om det, men »spillereglerne« kan naturligvis være så fremmedartede, at han næsten må begynde forfra.

Samfundets »spilleregler« er ikke naturgivne, men menneskeskabte og alternative muligheder er altid tænkelige. Det må være en af økonomernes opgaver at sammenligne sådanne alternativer. Dette studium vil tilmed have den betydning, at man derved bedre forstår strukturen i og løsningsformen for sit eget samfund. I sidste ende må dette være et af motiverne for at sammenligne samfundssystemer.

8. Som ovenfor nævnt ville det sprænge denne fremstillings rammer, såfremt man skulle gå ind i den nyeste diskussion omkring samfundsvidenskaberne og »det kritiske universitet«¹. At være helt tavs er dog svært, og jeg har i denne situation valgt at lade mig provokere af en artikel af Joachim Israel (1968). Professor Joachim Israel (JI) har vist mig den venlighed at kommentere mine bemærkninger, hvortil kommer nye kommentarer. Med andre ord: Procedure, replik, duplik.

JI indleder² med at beskrive det gængse syn på samfundsvidenskaberne:

1. De bestræber sig på at være en slags naturvidenskab, i teknik og metode.
2. De søger at undgå samfundskritik.
3. De betragter sig som vurderingsfri.
4. De mangler ambition for det store, at arbejde med totale modeller baseret på samfunds- og menneskeidealer.
5. De arbejder med en homo sociologicus, der alene er en tilpasningsindrettet, konserverende abstraktion.

ad 1 og 2: Den empiriske sociologi lægger ene vægt på at beskrive uden at gøre det klart, at de empiriske fakta beror på tilfældige og historisk bestemte, sociale vurderinger. Man iagttager, at lønnen for manuelt arbejde er mindre en lønnen for intellektuelt arbejde. Men man analyserer og afslører ikke – langt mindre kritiserer man – de sociale vurderinger, som ligger bag sådanne facts. Heri består den kritiske sociologis overlegenhed.

ad 3: Den enkelte vælger selv efter temperament og psyke sit forskningsområde. Man overser imidlertid, at forskeren er et socialt væsen og undersøger ikke, hvorledes han som sådant får sine interessefelter fastlagt.

Som ofte fremhævet af Myrdal er teoriens begrebsapparat værdiløst: »Ligevægt«, »balance«, »social disorganisation«, o.s.v. Hertil kommer, at mål-middel-synspunktet, som indgår i den såkaldte vurderingsfri samfundsvidenskab, er relativt og tilmed upræcist, ligesom man uundgåeligt foretager en selektion, som beror på vurdering, af midler. Kaldes et middel adækvat, så ligger bag dette en vurdering.

ad 4 og 5: Det er ikke nok at blotlægge vurderingen. Man må også analysere dens samfundsrolle og tilmed sætte den i relation til forskernes egne

1. Det kan være tankevækkende i denne forbindelse at grave en nu næsten glemt bog af Svend Ranulf frem, jfr. Ranulf (1946). Ranulfs bog er meget stærkt påvirket af 30'ernes og 40'ernes politiske begivenheder. Men i sit uforsonlige krav om en ideel stræben efter objektivitet og positivistisk (ctr. negativistisk) filosofi og i det stædige krav om tvivl, er det – trods enkelte misforståelser – stadig en yderst læseværdig bog.
2. I princippet ville det have været ønskeligt at bringe JI's bidrag in extenso. Af pladshensyn gives alene et koncentrat – godkendt af JI.

samfunds- og menneskeidealer. Netop fordi forskeren stedse arbejder med samfundsproblemer, bør han også gøre det til en opgave at udvikle sine egne idealer – »provisoriske utopier«. Han må videre i denne proces indse det uholdbare i at sondre mellem videnskabelig og politisk aktivitet. Teori og praksis er ikke uafhængige, men må påvirke hverandre. Forskeren må med andre ord engagere sig politisk.

9. Man kan nu hertil svare, at det er ganske rigtigt, at samfundsvidenskabernes har taget ved lære af naturvidenskabernes metode. Dette kan i sidste ende alene begrundes ved at henvise til, at denne metode har vist sig effektiv i den forstand, at man har været i stand til at formulere invarianser, som er baggrund for den moderne teknik, hvis effektivitet ikke kan bestrides – men på hvilken man naturligvis kan anlægge mange etiske (subjektive) vurderinger. Ræsonnementet er da, at samme metode måske er slagkraftig også udenfor naturvidenskabernes område, hvilket faktisk også har vist sig rigtigt. Måske er samfundsvidenskabernes emnekreds mange gange vanskeligere end naturvidenskabernes. Men selv hvis dette skulle være tilfældet, følger det ikke, at metoden nødvendigvis skulle være en anden.

Det centrale i denne metode er den generaliserede beskrivelse. Man nøjes ikke her med at beskrive, hvad man ser, men gør denne beskrivelse generel – en faldlov drejer sig ikke om en sten af given struktur og vægt, som den 28. oktober 1969, kl. 15, falder til jorden fra det skæve tårn i Pisa, men beskriver noget mere generelt. Arbejder man med relative lønninger – for at tage JI's eksempel – er det først fornødne at finde tal for disse, dernæst at undersøge om de relative lønninger varierer med andre (relevante) forhold, hvilket betyder at man »forklarer« det fornødne. Det vil herunder kunne være særdeles nyttigt at udvide synsfeltet og se på de relative lønninger i andre samfundstyper. Men det er videnskabelig set ganske uinteressant at sætte følelsesudbrud på tryk i denne anledning. Hvad er det for »afsløringer«, JI håber på? Er det blot dette, at en markedsmekanisme virker? Er dette at iagttage og at blive forarget (vred, sørgmodig, følelsesmæssigt impliceret) ikke to principielt forskellige ting?

I relation til pkt. 3 er det allerede nævnt, at valget af forskningsområde er subjektivt, og det er nævnt, at dette valg kan have samfundsmæssige konsekvenser. Men som også nævnt betyder dette ikke i sig selv, at forskningen bliver subjektiv. Det er imidlertid her vigtigt at fremhæve, at samfundet har mulighed for at drive – og driver faktisk – en forskningspolitik, d.v.s. søger at fremme visse områder på bekostning af andre. JI kunne have understreget denne mulighed og kunne i forlængelse heraf have argumenteret, at der ikke drives en tilstrækkelig (vurderingspræmisserne er her lette at opregne) bevidst forskningspolitik med vægt på de forskningsaktiviteter, man ud fra samfundsmæssige synspunkter kunne ønske fremmet. Ud fra helt

simple og af et stort flertal akcepterede vurderinger har den støjfri bil stor interesse. Men arbejdes der »nok« på området?

JI's understregning af de vanskeligheder, som følger med ordenes manglende neutralitet er alment akcepteret, men hvad er konsekvensen?

Tanken om at forskeren skal engagere sig politisk (pkt. 4 og 5) er efter mit skøn farlig og vendingen om de »provisoriske utopier« afskrækkende. Når jeg reagerer er det imidlertid i første række ud fra en politisk vurdering (NB!): Jeg foretrækker et demokrati, fordi jeg ikke ser noget alternativ, som er bedre. I denne vurdering impliceres imidlertid en hel del, som kan anfægtes. Jeg mener at vide mere om finanspolitik end JI. Skal jeg ikke derfor have en større stemmewægt i sådanne spørgsmål? Svar: Nej – lige så lidt som JI's stemme skal veje tungere ved vurdering af »lov om mægling i arbejdsstridigheder« på hvilket område JI formentlig er mere kompetent. Med andre ord: Utopier, nære eller fjerne eller mere eller mindre provisoriske, kan efter dette synspunkt alle vurdere.

JI's synspunkter synes at implicere, at samfundsvidenskabsmanden skal være leverandør af politiske opfattelser. Det ligger snublende nær at minde om, at man ofte på tilsvarende måde har hævdet, at filosofien skal være leverandør af livsanskuelse. Negativismen i Tyskland i mellemkrigsårene er her et afskrækkende eksempel, i det mindste at dømme efter Ranulf's fremstilling, jfr. ovenfor. Som det ses, er mit hovedsynspunkt, at det er hverken muligt eller tilrådeligt (NB: Bemærk vurderingen) ud fra det forhold at en vurderingsfri samfundsvidenskab er en utopi, at drage den slutning, at så kan man lige så godt opgive bestræbelserne. Man bør tværtimod af al magt søge at tilnærme sig idealet.

Joachim Israel:

10. Innan jag går in på PNR's kritik av min framställning skulle jag gärna vilja ta upp några principiella frågor, som anknyter till hans egen framställning.

Jag är enig med PNR att vetenskapen skall och måsta vara objektiv. Men jag vill också försöka visa att objektivitet är förenlig med möjligheten av en icke-värdefri samhällsvetenskap. I själva verket, menar jag, är samhällsvetenskapen såsom den bedrivs nu både objektiv och värdeladdad. En sammanblanding av objektivitets- och värdeproblemet skapar en rad missförstånd, som kan ge debatten slagsida. Det är därför nödvändigt att precisera vad som menas med objektivitet och med värderingar.

Jag definierar »objektivitet« (vilket också PNR gör) som intersubjektivitet, vilket innebär att forskning skall bedrivas enligt bestämda regler om vilka allmän samstämmighet råder så två eller fler vetenskapsmän med samma

förutsättningar och kompetens skal kunna uppnå samma resultat när de tillämpar identiska regler, d.v.s. använder samma metoder. Termen »samma förutsättningar« inkluderer också – vilket skall understrykas – samme värdepremisser.

Jag önskar göra ytterligare ett påpekande. Jag anslutar mig till den engelske vetenskapsfilosofen Karl Poppers (1969) distinktion mellan *vetenskapsmannens* objektivitet och *vetenskapens* objektivitet. Det är felaktigt att anta att vetenskapens objektivitet skulle vara beroende av vetenskapsmannens objektivitet. »Det som kan betecknas som vetenskaplig objektivitet« säger Popper, »beror endast och allena på den kritiska traditionen: denna tradition som trots allt motstånd ofta gör det möjligt att kritisera en existerande dogm«. En sådan dogm är bl.a. påståendet om att objektivitet och värdefrihet är samma sak eller förutsätter varandra. Popper gör det också klart att vetenskapens objektivitet inte är individens angelägenhet utan förutsätter institutionalisering av vissa regler: offentlighet, konkurrens mellan vetenskapsmän (också samarbete), kritisk analys. Dessa regler förutsätter samhällseliga institutioner som möjliggör dem, t.ex. demokratiska institutioner.

Vetenskapens »objektivitet« är alltså, utöver ett vetenskapsteoretiskt, framför allt ett sociologiskt problem men icke ett individual-psykologiskt. En vetenskapsman som ej respekterar allmänt accepterade regler för »objektivitetens« säkrande i forskning är inte en vetenskapsman.

I diskussionen om vetenskapens objektivitet sker det ibland en glidning från den innebörd termen har fått här till en annan, som innebär att vetenskaplig forskning skulle bedrivas så att subjektiva faktorer hos forskaren skall ej påverka den. Med subjektiva faktorer menas sådana faktorer som har att göra med hans perception, tolkning av fakta, urval av vissa bland alla tillgängliga fakta, förväntningar, attityder, språkvanor etc. Detta är en orimlighet eftersom det skulle innebära att en forskare skulle bete sig så som om han vore i stånd till att negligera psykologiska lagar.

11. Värderingar uttrycker preferenser, preferenser möjliggör val, val görs vanligtvis med hänsyn till bestämda målsättningar. Värderingar kan vara av två slag: De kan vara intra- eller extravetenskapliga (Wiberg 1969). Det är utan tvekan så att alla vetenskapsmän åtminstone accepterar intravetenskapliga värderingar, t.ex. sådana som utmynnar i krav på precision, reliabilitet, mätbarhet etc. Dessa krav är dock inte självklara eller oproblematiske – som en omfattande metateoretisk litteratur visar – utan är i sin tur förankrade i en vetenskapsteori eller – och här är det engelska uttrycket mera adekvat – i en »*philosophy of science*«. Utan att här närmare gå in på detta menar jag att samhällsvetenskapen i allt för stor utsträckning följt en naturvetenskaplig vetenskapsideal och därför försummat att utveckla

och tillämpa egna vetenskapsteorier. (Sådana finns dock, se t.ex. Radnitzki (1968)).

Problemet är de extravetenskapliga värderingarna. PNR har visat var dessa kommer in; vid valet av problem, genom de teorier med vars hjälp man organiserar sina data, i termer och begrepp som ingår i teorier. Jag delar Myrdals välkända uppfattning om dessa problem, och skall därför varken upprepa dem eller närmare gå in på dem.

12. Jag går dock ett steg längre än Myrdal ty jag anser att detta inte är hela problematiken. Jag hävdade att val görs med hänsyn till målsättningar. Låt mig ta ett exempel från företagsekonomi. Vinsten i ett företag kan förenklat definieras enligt följande ekvation:

$$V = F - (L + A + R), \quad (1)$$

där V = vinst, F = försäljning, L = löner, A = avskrivningar och R = råvaru- och övriga kostnader. *Målvariabeln* är V , medan $L + A + R$ är *kostnader*. Men ekvationen skulle även kunna skrivas så här:

$$L = F - (V + A + R). \quad (2)$$

I detta fall blir *lönen* målvariabel, medan vinsten blir en *kostnad*. Vad som definieras som målvariabel och vad som definieras som kostnad är alltså varken likgiltigt eller självklart. Det borde i varje fall inte vara självklart. Men jag har hittills inte sett någon företagsekonomisk teori som försöker maximera löner i stället för vinsten.

Ingen kan förneka att valet av målvariabel och av kostnadsvariabler bestäms av utomvetenskapliga värderingar och bl.a. innebär ett politiskt ställningstagande, (där »politiskt« används i en vid bemärkelse).

13. Att detta inte framgår klart beror på ett annat förhållande. Alla samhällsvetenskaper arbetar med *normativa* modeller. Det innebär bl.a. att de har karaktär av postulat och fungerar som förutsättningar för empiriska teorier. Dessa modeller avser både människans och hennes natur (homo sociologicus eller homo economicus) och de gör antaganden om samhället och dess natur. Bland samhällsmodeller vill jag nämna två: Den ena modellen kan i korthet karakteriseras som en balansmodell, som utgår från att det finns krafter inom ett samhälle som strävar efter balans och att det gäller att maximera de faktorer som ökar möjligheten till balans (t.ex. krafternas spel i en fri marknadsekonomi – observera värdeladdningen som ordet »fri« har). Den andra modellen är en konfliktmodell, som antar att det existerar intressekonflikter inom samhället och att dessa konflikter utgör

dynamiska krafter för social förändring. Enklast kan man uttrycka skillnaden mellan dessa båda modeller på följande sätt. Balansmodellen betraktar balansen som ett normalt tillstånd och konflikter som konsekvens av avvikande beteende, som stör balansen. Den betonar därför consensus och intressegemenskap. Konfliktmodellen antar att konflikter är det »normala« och balansen det ovanliga. Balans förekommer som tillfälliga tillstånd.

Men om man implicit accepterar en balansmodell så kan man påstå att det spelar ingen roll om i ovannämnda företagsekonomiska teori V är målvariabeln och L en kostnad. Ty om man förutsätter intressegemenskap så kan man också hävda att *alla* är intresserade av att maximera V , (se Rhenman 1964). Det märkliga är ju att om man vill vara konsekvent så kunde man också hävda att det i så fall inte spelar någon roll om man gjorde L till målvariabel och försökte maximera den. Men denna variant av teorin hävdas, så vitt mig bekant, aldrig.

14. De modeller jag här talat om är inte deskriptiva utan normativa. Det innebär att de inte förutsätter stöd av empiriske data, utan att de i stället utgör förutsättningar för deskriptiva teorier. Ett problem är att dessa modeller vanligtvis inte görs explicita (inom ekonomin talar man dock ofta om homo-economicus – människan som i sina handlingar försöker maximera nytten) utan kommer in implicit och därför verkar självklara även om de inte är det. Men – och detta är mitt centrala argument – valet av dessa modeller har *värderrelevans*. Valet bestäms dels av extra-vetenskapliga värderingar och detta val ger i sin tur upphov till bestämda konsekvenser för framförallt praktiskt handlande av bestämd politisk art.

15. PNR förnekar inte heller själv nödvändigheten av extravetenskapliga värderingar inom det vetenskapliga arbetet. Han säger: »Principielt må alternative løsninger af et givet problem have samme ret. Når der imidlertid ikke i undervisningen lægges så megen vægt f.eks. på en indføring i »reglerne« for et socialistisk samfund som på »reglerne« for et kapitalistisk samfund, beror dette på en *praktisk vurdering* (min kurs)«. Jag kan acceptera detta påstående därför att det klart och entydigt meddelar vilka värderingar – som dock enligt mitt sätt att se inte *enbart* är av »praktisk« art – som man önskar lägga till grund för undervisningen och antagligen även för forskningen. Så länge man gör dessa värderingar klart och explicit så har jag ingenting att invända. Jag skulle kalla en forskning som bygger på dem, om den följer givna regler, som *både objektiv och ikke-værdefri*.

En helt annan sak är om de synpunkter som ligger till grund för en sådan praktisk värdering är rimliga, korrekta etc. Men det blir ett annat problem. PNR anger som en grund för valet av praktiska värderingar att det gäller att utbilda ämbetsmän som skall fungera i ett kapitalistiskt samhälle. Nu genom-

går ju våra samhällen mycket snabba förändringar. Men även om det inte vore så, så skulle jag kunna tänka mig att t.ex. fackföreningsrörelsen i ett kapitalistiskt samhälle av Danmarks typ skulle kunna vara intresserad av en företagsekonomisk teori där lönen är målvariabel och dess maximering blir det huvudsakliga syfte, medan vinsten skulle kunna betraktas som kostnad. Varför skulle man inte i ett demokratiskt samhälle kunna utbilda ekonomer som kunde intressera sig för dessa aspekter?

16. Jag har försökt att visa att det är möjligt med en vetenskap som både är objektiv och värdeladdad. Jag skall som sista punkt beröra vad jag menar med en »kritisk samhällsvetenskap«, och dess uppgift att levera »provisoriska utopier«. Jag är beredd att medge att denna synpunkt icke framstår som särskilt klar i min av PNR refererade artikel.

För det första menar jag att utvecklingen av en »kritisk samhällsvetenskap« inte gör en empirisk vetenskap överflödig. Tvärtom, den förutsätter existensen av en sådan och kan bara fungera i relation till en sådan. Jag skall ge ett exempel som jag använt i ett annat sammanhang. Anta att man gör en innehållsanalys av en bestämd tidning. Det intressanta är då inte enbart det som står i tidningen utan lika intressant kan vara vad som *inte* står där. Problemet blir då »varför står vissa fakta där, men inte andra«?

Om man vill tillämpa denna bild på samhällsvetenskapen så skulle en kritisk teoris uppgift vara att undersöka varför samhällsvetenskapen just utvecklar bestämda empiriska teorier och kommer fram till bestämda fakta, men inte till andra tänkbara. Ett skäl är då att urvalet av fakta bestäms inte bara av den deskriptiva teori man använder utan också av de normativa modeller, om vilka jag talade tidigare, och som i sin tur är baserade på bestämda värderingar. En kritisk samhällsvetenskaps uppgift skulle då vara att analysera en existerande empirisk vetenskap, framhålla dess brister, analysera dess värdebasis och presentera alternativa förutsättningar. Det senare kan då sammenfalla med formuleringar av »preliminära utopier«, d.v.s. föreställningar om hur samhället skulle kunna utvecklas, om man t.ex. vill förhindra uppkomsten av bestämda sociale fakta, som ter sig som icke-önskvärda, t.ex. p.g.a. grundläggande demokratiska värden (jag understryker detta eftersom jag är enig med PNR om att den vetenskapsuppfattning som dominerade mellankrigsåren i Tyskland är ett avskräckande exempel).

Alltså: en kritisk samhällsvetenskap kan inte ersätta en empirisk utan förutsätter en sådan som utgångspunkt för sin kritiska analys. Jag skall till slut ge ett exempel på hur en *empirisk vetenskap* i sin tur kan få en kritisk funktion. För ett par år sedan besökte jag Sovjetunionen och diskuterade med sovjetiska sociologer deras just då ganska nystartade empiriska forskning. Vid ett tillfälle behandlades könsrollsdifferentieringen. En forskare som själv inte hade bedrivit någon empirisk forskning höll ett föredrag för

mig om hur förändringen av de grundläggande äganderättsförhållandena hade lett till en faktisk jämlikhet mellan män och kvinnor. Han var mycket utförlig och citerade lärofäderna i långa banor. Sedan han slutat bad en annan forskare om ordet. Han berättade att man hade gjort en empirisk studie av 500 äkta par som arbetade i samma bilfabrik i Moskva, som hade samma lön och samma arbetsvillkor. Det visade sig då att kvinnorna i genomsnitt använde fyra gånger så lång tid på hushållsarbete som deras äkta män. Så var det med likställigheten. Denna empiriska forskning kunde alltså här utgöra grunden för en *kritisk* teori om existerande förhållanden, som en ideologiskt präglad teori negligerade.

Om och när en empirisk teori får en ideologisk funktion och om och när den får en kritisk funktion beror på det samhälle och dess vetenskapliga och sociala institutioner. Jag menar att i vårt samhälle så har den empiriska teorin en ideologisk inriktning och borde därför kompletteras med en kritisk. Jag hoppas att det exempel jag gav från företagsekonomi kunde belysa denna synpunkt.

P. Nørregaard Rasmussen :

17. (Må jeg begynde mit svar med en parentes: Således som denne artikel er blevet til har jeg været afskåret fra i lys af JI's kommentarer at vende tilbage og ændre formuleringer, som jeg nu – bl.a. i lys af JI's reaktioner – kunne ønske at omskrive. Herved ville JI imidlertid have været tvunget til at begynde forfra, hvilket kunne have givet anledning til nye omskrivninger, o.s.v. – i en langstrakt iteration. Ligeledes har jeg heller ikke kunnet »skrive om« under indtryk af kollegers kritiske bemærkninger – in casu specielt Mogens Boserup).

Det forekommer mig, at JI har fat i en vigtig ende af sagen, når han indledningsvis fremhæver, at samfundsvidenskaberne kan gennemføre analyser objektivt og alligevel være værdiladede. Emne, præmisser og problemstillinger vælges, som JI fremhæver, ikke alene med den for den enkelte givne psykologiske baggrund, men vælges under et ved omgivelserne givet »pres«, d.v.s. må forklares som et sociologisk fænomen. Valget givet, er objektivitet imidlertid et krav, som må tilstræbes.

I denne sammenhæng har Mogens Boserup (MB) imidlertid (i private diskussioner) fremhævet betydningen af – som iøvrigt også understreget ovenfor – stedse at have alternative muligheder for øje. Når jeg eksempelvis spørger, hvilke afsløringer JI håber på ved en analyse af de relative lønninger, svarer MB, at JI f.eks. kunne vente en afsløring ikke alene af en markeds mekanisme, men tillige en afsløring af, at dennes resultater kunne ændres – f.eks. om »lighed til uddannelse« tænkes gennemført: Et alternativt

system. Der er ikke noget »naturligt« i markedets afgørelse. Thi markedet og de hertil hørende spilleregler er menneskeskabt. MB fremhæver herunder, at det i og for sig er en fordel, om økonomen føler sig følelsesmæssigt engageret. Thi han vil da i højere grad føle sig tvunget til at gennemræsonnere – og argumentere for eller imod – alternativer. At en sådan debat kan forsøges objektiviseret er åbenbart. Lige så åbenbart er det, at antal alternativer begrænses af praktiske (og iøvrigt også af intellektuelle) grunde. Heri ligger en væsentlig del af det værdiladede. Videnskabsmanden vælger blandt de mange mulige, enkelte alternativer.

Valget af alternativer indebærer et valg mellem mulige målsætninger. Også heri kan jeg give JI ret. JI's eksempel er dog ikke heldigt – maksimering af profit ctr. løn. Når økonomer ved beskrivelse af en kapitalistisk økonomi bl.a. maksimerer profit, er dette en beskrivelse af, hvad der sker med de givne spilleregler. Marx og andre kritikere opererer med samme eller tilsvarende forudsætning. Det kan være en forenklet, måske for ufuldkommen, beskrivelse. Men faktisk har man ved denne beskrivelse opnået klare, anvendelige resultater. Blander JI ikke tingene sammen – beskrivelsen af, hvorledes samfundet fungerer ctr. videnskabsmandens eller andres ønsker om, hvordan det burde fungere? Det viser sig iøvrigt, at økonomer uddannet med forudsætningen om profitmaksimering meget vel kan operere med andre forudsætninger, jfr. f.eks. Robin Marris (1967) og J. Vanek (1970).

18. Vigtigere er det måske – som MB fremhæver som en af de ting vi har lært af Marx – at i socialvidenskaberne leder erkendelse til handling. Her findes vel en forskel – ikke tilstrækkelig fremhævet ovenfor – mellem naturvidenskaber og socialvidenskaber. Naturvidenskabsmænd kan ikke påvirke »systemet« – vi kan, gør det (og ønsker at gøre det).

Det må under hensyntagen hertil være vigtigt, at et samfundsvidenskabeligt fakultet er tilstrækkeligt stort til at mange anskuelser er til stede. Idealet må være et fakultet, hvor man spænder fra »venstre til højre«. Ved ansættelsespolitikken er det uhyre farligt at tage sådanne hensyn. Men er fakultetet stort nok er der god chance for, at det kommer af sig selv. (Heri findes tillige en begrundelse for at have flere universiteter i et land).

Disse synspunkter er en konsekvens af det værdiladede i økonomien – for at anvende JI's terminologi. Man kan også sige, at det er en konsekvens af, at man altid – som allerede fremhævet indtil trivialitet – må skele til eller direkte se på alternative systemer eller spilleregler, også fordi det er en af de måder på hvilken man bedst belyser de eksisterende systemer. Og valget af alternativer vil afhænge af den enkelte. Når valget er truffet, kan beskrivelsen søges gjort objektiv, jfr. JI som jeg altså her tilslutter mig. Men man kan tillige sige, at synspunktet er en konsekvens af, at denne objektiv-

sering er uhyre vanskelig, jfr. bemærkningerne ovenfor om de halve sandheder.

Endelig nogle bemærkninger om den kritiske samfundsvidenskab, som JI henviser til. Jeg er ikke helt sikker på at jeg forstår, hvad der menes hermed. Enhver empirisk indstillet sociolog kan naturligvis tilslutte sig, at det kan være lige så vigtigt at undersøge, hvad der ikke står i avisen, som at undersøge den foreliggende tekst. Hvad der ikke står, er dog lige såvel et empirisk faktum.

19. Hvis kritisk samfundsvidenskab betyder, at alternativer må fremstilles explicit, vil næppe nogen have indvendinger. Ovenfor er der tærsket langhalm på dette. I stedet for at gentage skal – med tilslutning – citeres fra Joan Robinson:

It is possible to defend our economic system on the ground that, patched up with Keynesian correctives, it is, as he put it, the »best in sight«. Or at any rate that it is not too bad, and change is painful. In short, that our system is the best system that we have got.

Or it is possible to take the tough-minded line that Schumpeter derived from Marx. The system is cruel, unjust, turbulent, but it does deliver the goods, and, damn it all, it's the goods that you want.

Or, conceding its defects, to defend it on political grounds - that democracy as we know it could not have grown up under any other system and cannot survive without it.

What is not possible, at this time of day, is to defend it, in the neo-classical style, as a delicate self-regulating mechanism, that has only to be left to itself to produce the greatest satisfaction for all.

But none of the alternative defences really sound very well. Nowadays, to support the *status quo*, the best course is just to leave all these awkward problems alone. [Joan Robinson 1964, p. 130].

21. – Og endelig til slut: JI samstemmer med Myrdal i, at mange af samfundsvidenskabernes begreber er værdiladede, så man undertiden ophører at tænke. »Ligevægt« akcepteres som ønskværdigt indtil f.eks. en Hirschman sætter spørgsmålstegn. Alt dette er rigtigt, men det gælder vel også, at argumentet kan overspilles. Tag ordet »arbejdsgiver«. Jeg har for min del aldrig tænkt på, at der kunne være noget implicit vurderende i ordet (hvilket naturligvis ikke udelukker, at jeg ubevidst har været påvirket). »Arbejdsgiver«, d.v.s. en som giver arbejde til andre. Hvor smukt. Jeg opdagede først ordets indhold, da JI i en kronik (*Politiken*, 3. august 1970) i stedet skrev »arbejdskøber«. Nu giver en kronik ikke plads til alverden, men da JI er modspilleren må jeg alligevel have lov at argumentere: Er det ikke præcis et eksempel på bevidst at udnytte ordenes værdi, når JI uden kommentarer skifter til »arbejdskøber«. Skrækkelige mennesker, at købe arbejde!

Samme kronik giver iøvrigt et godt eksempel på de halve sandheder, som før er nævnt, og som jeg betragter som en af de største farer i samfundsviden-

skaberne. Det fremhæves, at høje lønninger (der menes vel stigende lønninger) vil kunne fremtvinge rationaliseringer, hvilket formentlig er rigtigt. Men dette argument bør aldrig anføres uden at man i samme åndedrag nævner, at stigende lønomkostninger kan have uønskede virkninger for beskæftigelsen. Det drejer sig om en delikat balance.

Det bør være videnskabsmandens særkende, at han af al magt søger at undgå sådanne halve sandheder.

22. Et PS, foranlediget af en række betragtninger, man ofte støder på:

Forøget viden om menneskers og gruppers adfærd, om den måde, hvorpå vort samfund fungerer, betyder at man får større muligheder for at manipulere med mennesker, grupper og samfund. Derfor er bl.a. samfundsvidenskaberne »farlige«. Betragtningen er uomtvistelig. Fysikkens stormende fremskridt har ført til ulykker – men også til lykke forstået som forbedring af menneskers materielle vilkår og dermed også mulighederne for en rigere immateriel tilværelse. Forhåbentlig ligger tilsvarende fremskridt i psykologi, sociologi og i økonomi lige om hjørnet. Det er klart, at sådanne fremskridt giver mulighed for at manipulere. Men det eneste svar man kan give på problemet er vel, at dette er vilkårene. Bremsen kan sættes ind i forskellig form. Demokrati er en blandt flere mulige former. Men at standse udvidelsen af vor erkendelse er en umulig tanke.

Hertil kommer måske det vigtigste af det hele, at større viden om samfundet gør det meget vanskeligere for demagogen at manipulere. Bemærk også, at hvad vi har oplevet af ulykker, f.eks. i form af Stalins og Hitlers gerninger, i hvert fald ikke har været et resultat af »for megen samfundsvidenskab«. Jeg kan ikke nære mig for i denne sammenhæng at henvise til, at der er gode argumenter for, at en misforstået opfattelse af den økonomiske situation var medvirkende til at bringe Hitler til magten. Konsekvensen af den i årene 1924-32 førte økonomiske politik, var: »The political system broke down, and the market economy was greatly limited and distorted. By such intervention, which in fact took place more or less all over the world, the crisis was mitigated, and thus the market economy was erroneously discredited. For what had failed was not the market economy, but the theory about its way of functioning.« (Karsten Laursen og Jørgen Pedersen 1964, p. 123).

Joachim Israel:

23. Låt mig först – i självförsvaret – ta upp ett par synpunkter. PNR diskuterar det välkända påståendet om ordens värdeladdning. Orden fungerar som bärare av våra outtalade fördomar. PNR menar nu att detta argument kan »overspilles« och att jag skulle ha gjort det när jag i en kronik i *Politiken*

använde ordet »arbetsköpare« i stället för ordet »arbetsgivare«. Jag gjorde det naturligtvis med avsikt, dvs. i polemiskt syfte. Men det avgörande spörsmål för mig är: Är det att »överspille«? När överspelar man och när gör man det inte? Jag har en stark misstanke om att när ordvalet är i överensstämmelse med ens egna fördomar (t.ex. att »kapitalister« är människor som ger arbete och därför bör kallas »arbetsgivare«) då överspelar man inte. Går däremot ordvalet mot ens egna fördomar och bygger i stället på den andres fördomar då karakteriseras det hela som »överspill«. Med detta har jag också medgivit att mitt ordval baseras på mina fördomar. Problemet är dock vanligtvis att ord som blivit accepterade (t.ex. »arbetsgivare«) inte uppfattas som bärare av fördomar, därför att vi är så vana vid att använda dem.

En viktig uppgift för en kritisk samhällsvetenskap är då att avslöja det »ideologiska« innehållet i ord, i begrepp och i teorier samt det som framstår som beskrivningar. Med »ideologi« menar jag då teorier vars medvetna eller omedvetna syfte är att legitimera existerande sociala förhållanden, t.ex. maktförhållanden, distributionen av inkomst och förmögenhet etc. En kritisk samhällsvetenskaps andra uppgift är att presentera alternativ. Därtill kommer jag i slutet. Men innan dess ytterligare några påpekanden.

24. PNR påstår att ovannämnda kronik är »et eksempel på de halve sandheder . . . som jeg (PNR) betragter som en af de største farer i samfundsvidenskaberne«. Det är en hård dom. Men den kan icke tillämpas på min kronik. Jag gick till angrepp mot den »halve sandheten« att ökade lönekostnader minskar vinstmarginaler. Jag påpekade att hög produktivitet är både en förutsättning för höga löner och en konsekvens av höga löner. PNR säger att den »halve sandhed« består däri att jag icke nämnde »de uønskede virkninger for beskæftigelsen« som stigande lönekostnader kan medföra. I samma kronik står det att höga löner leder till reallokering av tillgängliga resurser och därmed till strukturrationaliseringar. Därefter heter det ordagrant (Israel 1970a): »Ved strukturrationaliseringer bliver mennesker arbejdsløse. En del af dem er gamle og har svært ved at få nyt arbejde. Disse mennesker skal have mulighed for pensionering før tiden, hvis de selv ønsker det. Det er det, man nu er ved at gennemføre i Sverige. Andre kan ikke få arbejde i samme branche. De må derfor omskoles med samfundets hjælp og holdes skadesløse i denne omskolingsperiode. En del kan ikke få arbejde inden for samme geografiske område. De må derfor have flyttebidrag. En del har bygget egne huse, som nu bliver værdiløse, for hvem vil købe huse i områder, hvor der ikke findes arbejde? For dette må de have økonomisk kompensation. Det er denne form for arbejdsmarkedspolitik, man har ført i Sverige« och för vilken man nu enligt nyare uppgifter använder stora summer. I 1971/72 års svenska budget uppgår anslagen till

arbetsmarknads- och lokaliseringpolitik til 2640 miljoner svenska kronor vilket är mer än 5 % av alla utgifter. Jag tycker att jag i den av PNR kritiserade kroniken ganska utförligt har tagit upp sysselsättningsproblematiken. Vad jag påpekade var att en höglönepolitik, som leder til strukturrationalisering måste kombineras med en effektiv arbetsmarknadspolitik. Om detta är *hela sanningen* vet jag inte (finns det hela sanningar?), men enligt mitt sätt att se är det *mera* än »halve sandheder«. (Jag har behandlat samma problem mera utförligt i en artikel i *Ny Politik* (1970), nr. 7, p. 17-19; för övrigt se Lundberg och Wibbe (1970) samt Meidner (1970)).

25. PNR menar att det exempel jag gav och som jag hämtade från företagsekonomin icke var »heldigt«. En modell som utgår från profitmaximering utgör en *beskrivning* av existerande samhällsförhållanden, medan en modell som utgår från maximering av löner (eller varför inte från investeringar i industrin) icke bygger på faktiske förhållanden. Denna anmärkning är korrekt. Men den träffar icke kärnan i min argumentation. En kritiskt inriktad samhällsvetenskap måste just syssla med alternativa modeller och tänka genom deras konsekvenser, eventuellt för att åstadkomma en förändring. »Naturvidenskabsmænd kan ikke påvirke 'systemet', vi kan, gør det (og ønsker at gøre det),« siger PNR. Marx kunde icke ha sagt det bättre. Han framhåller nämligen, att Darwin gjorde oss intresserad i konstruktionen av plantornas och djurens »produktionsorgan«. Vi borde mera intressera oss för historien om människornas produktiva organ. Detta skulle vara önskvärt eftersom »människornas historia skiljer sig från naturhistorien därigenom att vi har åstadkommit den förra men icke den andre« (*Das Kapital* bd. 1, p. 393). Just därför att samhällsvetenskapen bidrar till att ändra 'systemet' är PNR's argument att traditionella modeller och de beskrivningar som bygger på dem givit »klare, anvendelige resultat« inte särskilt relevant. Jag tycker det är att göra det ganska lätt för sig att argumentera med hjälp av dennas sorts pragmatism. Problemet är ju om man med hjälp av alternativa modeller skulle kunna åstadkomma samhällssystem vars sätt att fungera ger resultat som, utifrån bestämda värdekriterier, är att föredra.

Men det är kanske riktigt som PNR säger att mitt exempel var inte särskilt bra valt. Låt mig därför använda ännu ett. I en intervju för någon tid sedan framkastade jag – ganske löst, vilket medges – att man borde sätta en övre gräns för individuella inkomster t.ex. vid 100 000 kronor. Jag tror att om jag hade föreslagit att man borde avskaffa förbudet mot incest mellan far och dotter, så skulle reaktionen knappast kunnat vara häftigare. I en väldokumenterad artikel hävdade Ove Sundberg (*Berlingske Tidende* 13/12 70), att »i hovedstadsområdet var det sådan, at de 15657 skatteydere med ansatte indkomster over 100000 kroner tilsammen repræsenterede en

indkomst på 2502 millioner kroner, mens hele indkomstmassen i hovedstadsområdet var på 17625 millioner kroner«. 2,2 % av de beskattede hade alltså 14,2 % av indkomsterna. Sundberg tillfogade att om man sätter gränsen vid 100000 kroner och fördelar det överskjutande beloppet »på resten af skatteyderne, så bliver der kun på årsbasis 1300 kroner til hver i bruttoindkomstforøgelse«. Læg mærke till ordet »kun«. För folk med upp till 26000 kronors bruttoindkomst skulle detta innebära en inkomstökning med 5 % eller högre (om inkomsten är mindre än 26000). Många skulle uppleva detta som en ganska vältilltagen ökning. Men skälen för mitt resonemang var helt andra. De kan sammanfattas i 4 punkter.

(1) Det sker en årlig produktivitetsökning. Om man sätter ett inkomststopp för de högsta inkomsterna och omfördelar överskotten (jag skall inte gå in på hur, men en möjlighet är s.k. negativ inkomstskatt), så skulle detta under loppet av en tio-årsperiod innebära en ganska stor omfördelning.

(2) Om marginalnytteteorin är korrekt så borde det vara klart att värdet av varje ytterligare enhet av inkomst utöver exempelvis 100000 kronor stiger långsammare ju fler enheter man redan har. Jag är visserligen inte särskilt bevandrad i ekonomisk litteratur, men jag har inte sett att man använt marginalnytteteorin som argument för en utjämning av existerande inkomstskillnader. Vad kan detta bero på?

(3) Enligt principen om pareto-optimalitet kan en effektiv allokering av samhällets resurser och en distribution av de producerade varorna och tjänsterna leda till att någon får det bättre utan att någon får det sämre. Denna princip gäller dock under vissa betingelser. En av dem är en given inkomstfördelning: »Det relativa priset av dessa varor uppstår, i princip, genom det efterfrågemönstret, som framkommer genom distributionen av inkomst förknippad med den uppsättning varor som produceras i den optimala positionen i fråga« (Mishan 1969, p. 47). Detta samband mellan inkomstfördelning och optimal resursallokering är välkänt för ekonomer. En konklusion man kan dra är att det finns ett obestämt antal optimala uppsättningar av varor som kan produceras med existerande samhällsresurser. Var och en av dem är avhängig av en bestämd inkomstfördelning och relaterad till bestämda priser. Vilken optimal allokering av resurser man eftersträver, beror alltså bl.a. på vilken inkomstfördelning man väljer. Men hur väljer man en förnuftig inkomstfördelning?: »Den enda tillfredsställande lösningen till detta problem tycks vara att man väljer en optimal uppsättning av varor som motsvarar någon inkomstfördelning, som i någon allmänt accepterad etisk betydelse är mer tillfredsställande för samhället än vilken som helst annan« (Mishan 1969, p. 49–50).

(4) En övre gräns av existerande inkomster skulle alltså i längden medföra att många fick det bättre utan att någon fick det sämre samtidigt som den makt ett fåtal nu har för allokeringen av våra samhällsresurser skulle om-

fördelas. Med andra ord en existerande inkomstfördelning är korrelerad med en existerande maktfördelning. Den senare är vanligtvis av mindre betydelse för ekonomerna. Men betyder detta att de därför är neutrala i sina teoretiska ställningstaganden?

26. Exemplet med optimal resursallokering och inkomstdistribution pekar på två problem. Det första är att man vanligtvis introducerar en bias för en existerande samhällsstruktur om man utifrån optimala resursallokeringsprinciper försöker komma närmare ett optimalt läge. Man utgår nämligen från existerande priser och dessa i sin tur är bundna till en given inkomstfördelning. Detta är ett exempel på att den existerande ekonomiska teorin i stor utsträckning är konservativ till sina konsekvenser även om den till äventyrs icke önskade att vara det. Men konservatism innebär inte att man är värdeneutral.

Ett av skälen för denna situation är att existerande ekonomisk teori ofta avgränsar det ekonomiska systemet på ett snävt sätt. Inkomstfördelningen, egendomsfördelningen, konsumentpreferenser, bankväsendets funktionssätt, skattesystemet o.s.v. »antas normalt vara givna utanför det ekonomiska systemet i den akademiska nationalekonomin« (Lundgren 1971). Jag uppfattar det ofta som godtyckligt vad man definierar som »externa« och »interna« faktorer, vad som kallas »diseconomies« (för att använda ett av Mishans ord) och vad »economies«. Gränsdragningen inom denna typ av ekonomisk teori leder till att man försummar att behandla viktiga samhällseliga aspekter och institutionella fakta. I stället har man – och ofta med framgång – behandlat detaljproblem som mer eller mindre godtyckligt avgränsats som »ekonomiska«. Oskar Lange säger därför också helt riktigt att »marxistisk nationalekonomi skulle vara av föga hjälp vid skötseln av en centralbank eller när det gäller att förutse verkningarna av en förändring i diskontot« (Lange 1970, p. 66). Det klarar den »borgerliga« ekonomin bättre och ju bättre den klarar det, desto mera styrks dess konservativa bias och dess acceptering av den existerande samhällstrukturen. Detta i sin tur underbyggs då med vetenskapsteoretiska krav om en »positivistisk ekonomi«, d.v.s. en som sysslar med det *givna* eller också en som ger »goda resultat«.

27. Varken de frågor man ställer, de problem man tar upp, vad som överhuvudtaget framstår som ett problem, de teorier och begrepp man använder är värdeneutrala. I sociologin har man länge opererat med föreställningar om »balans«, »consensus«, »avvikande beteende« o.s.v. Med dess uppfattning om sociala konflikter såsom störande faktorer har denna typ av sociologi i själva verket utvecklats till en »lag- och ordnings-ideologi« (se Israel 1971). Det är inte bara en slump att man sysslar med »social stratifikation« istället för med »klassmotsättningar«. Jag menar inte att en sociologi *måste*

syssla med klassmotsättningar. Men de som utvecklar teorier om »stratifikation« tror att deras tillvägagångssätt är värdeneutral, medan de hävdar att de som sysslar med »klassmotsättningar« är ideologiskt infekterade. En sådan felaktig förställning kan bara upprätthållas till priset av en metodologisk naivitet.

Jag tror att situationen inom ekonomin liknar sociologin. Varför intresserar man sig så lite för t.ex. den existerande snedheten i inkomstfördelningen, för spörsmål om hur denna utveckling har uppstått och vilka faktorer som bidrar till att vidmakthålla den? Varför tar man inkomstfördelningen som en given utgångspunkt för teoretiska överväganden. Delvis beror det på den implicita uppfattningen man har om samhällets konstruktion, delvis beror det på att själva de teorier man använder bestämmer frågeställningarna och sätter gränsen för vad som betraktas som vetenskapligt: »I händerna av en mästare som Havardprofessorn Wassily Leontief, kan det marginalistiska sättet att närma sig problemen översättas till högst användbara matriser i en input-output ekonomi. Genom denna teknik kan en analytiker följa effekten av små förändringar i en industri på hela ekonomin. Detta mäktiga teoretiska vapen är dock ett högst konservativt begrepp... Marginalismen är konservativ därför... att den medvetet abstraherar från historisk och institutionell specifikation och koncentrerar sin blick på valmekanismerna« (Lekachman 1970, p. XI).

Jag skulle kunna fortsätta denna uppräknig. Jag kunde t.ex. ta upp något av debatten om BNP, dess ideologiska förankring och de brister detta mått har. Men jag tror att jag har gjort min ståndpunkt klar.

Ingen inom samhällsvetenskaperna kan i dag uppträda med anspråk på att vara neutral, opolitisk, helt oanfäktad av ideologier. Ingen skall heller kunna i dag ställa monopolanspråk på att hans vetenskapliga approach är den enda acceptabla. Risken är att vetenskapen blir dogmatisk. Men även detta att syssla med det givna, det observerbara, med positiva fakta kan utvecklas till ett dogm.

Jag ser tre lösningar för att undvika detta:

- (1) En analys av de förutsättningar på vilka teorierna bygger plus en kritisk analys av begrepp och teoretiska antaganden och deras sociala konsekvenser. Denna punkt skulle jag vilja sammanfatta som »ideologianalys« i en bred bemärkelse av ordet.
- (2) Istället för en traditionell atomistisk utgångspunkt borde man välja en holistisk. Detta innebär att man ser ett socialt system som en helhet så att ekonomerna kan inkludera institutionella förhållanden i sin analys och sociologer ekonomiska processer i sin. En holistisk syn skulle därför medföra ett samarbete över ämnesgränserna. Vidare tror jag att en analys av givna sociala förhållanden måste inkludera försök att se dem som processer, vilket bl.a. innebär att man måste betrakta dem ur ett historiskt perspektiv. Den

holistiska utgångspunkten finns bl.a. i dag i sådana metodiska ansatser som General System Theory. Den är höggradigt formaliserad och borde även tillfredsställa den som har anspråk på matematisk formalisering. Denna synpunkt skulle jag vilja sammanfatta som »vetenskapsteoretisk analys«, också i en bred bemärkelse.

(3) Om vi betraktar sociala fenomen som processer behöver vi inte nöja oss med att studera det som är givet utan vi kan också tankemässigt konstruera alternativ och försöka fastställa deras konsekvenser. Detta kan man göra utan att därför behöva syssla med framtidsforskning. Denna synpunkt skulle jag vilja sammanfatta som »kritisk analys av alternativa möjligheter«.

Ideologianalys, vetenskapsteoretisk analys och kritisk analys av alternativa möjligheter tillsammans skulle kunna utvecklas till en »systematisk kritisk samhällsvetenskap«. Men en sådan kan bara verka i relation till existerande empiriske samhällsvetenskaper och deras sätt att fungera. Den skulle hjälpa oss att frigöra oss från de dogmatiska band med vilka vi är fjättrade, även om vi tror att vi är odogmatiska och värdeneutrala utövare av en vetenskap. Vad vi behöver är mera självkritisk reflexion över det som blivit det vardagliga, det självklara, det oproblematiske i vår verksamhet och som just därför bör betraktas som problematiskt.

P. Nørregaard Rasmussen:

28. – Spillet må have en ende. Men et par misforståelser kan og bør rettes:

(a) Når jeg taler om beskæftigelsesvirkningen af lønstigninger, drejer det sig ikke om en friktionsarbejdsløshed, som vel er hvad JI har i tankerne, når han argumenterer for en aktiv arbejdsmarkedspolitik.

(b) Der findes masser af økonomer, som netop ud fra grænsenytteteorien har argumenteret for indkomstudjævning.

LITTERATUR

- Israel, Joachim. 1968. Politiska aspekter på sociologin. *Häftan för kritiska studier*, nr. 3.
 Israel, Joachim. 1970 a. Rationaliseringen og mennesket. *Politiken* 3. august.
 Israel, Joachim. 1970 b. VKR's økonomiske politik. *Ny Politik*, nr. 7.
 Israel, Joachim. 1971. Stipulation and construction in the social sciences. I *The context of social psychology: A critical investigation*, red. J. Israel og H. Taifel. London.
 Lange, Oskar. 1970. Marxistisk økonomi och modern økonomisk teori. I *Marx och den moderna nationalekonomien*, red. D. Horowitz. Stockholm.
 Laursen, Karsten og Jørgen Pedersen. 1964. *The German inflation*. Amsterdam.
 Lekachman, Robert. 1970. Special introduction. I *Economics: Mainstream and radical critiques*, red. D. Mermelstein. New York.
 Lundberg, E. og A. Wibble. 1970. »Nymerkantilism« och selektiv økonomisk politik. I *Økonomisk politik i förvandling*, red. E. Lundberg og T. Backelin, pp. 1-28. Stockholm.
 Lundgren, Nils. 1971. Marxismen som nationalekonomi. *Dagens Nyheter* 16. maj.
 Marris, Robin. 1967. *The economic theory of »managerial« capitalism*. Cambridge (U.K.).
 Marx, Karl. 1965. *Das Kapital*. 10. udg. Berlin.

holistiska utgångspunkten finns bl.a. i dag i sådana metodiska ansatser som General System Theory. Den är höggradigt formaliserad och borde även tillfredsställa den som har anspråk på matematisk formalisering. Denna synpunkt skulle jag vilja sammanfatta som »vetenskapsteoretisk analys«, också i en bred bemärkelse.

(3) Om vi betraktar sociala fenomen som processer behöver vi inte nöja oss med att studera det som är givet utan vi kan också tankemässigt konstruera alternativ och försöka fastställa deras konsekvenser. Detta kan man göra utan att därför behöva syssla med framtidsforskning. Denna synpunkt skulle jag vilja sammanfatta som »kritisk analys av alternativa möjligheter«.

Ideologianalys, vetenskapsteoretisk analys och kritisk analys av alternativa möjligheter tillsammans skulle kunna utvecklas till en »systematisk kritisk samhällsvetenskap«. Men en sådan kan bara verka i relation till existerande empiriske samhällsvetenskaper och deras sätt att fungera. Den skulle hjälpa oss att frigöra oss från de dogmatiska band med vilka vi är fjättrade, även om vi tror att vi är odogmatiska och värdeneutrala utövare av en vetenskap. Vad vi behöver är mera självkritisk reflexion över det som blivit det vardagliga, det självklara, det oproblematiske i vår verksamhet och som just därför bör betraktas som problematiskt.

P. Nørregaard Rasmussen:

28. – Spillet må have en ende. Men et par misforståelser kan og bør rettes:

(a) Når jeg taler om beskæftigelsesvirkningen af lønstigninger, drejer det sig ikke om en friktionsarbejdsløshed, som vel er hvad JI har i tankerne, når han argumenterer for en aktiv arbejdsmarkedspolitik.

(b) Der findes masser af økonomer, som netop ud fra grænsenytteteorien har argumenteret for indkomstudjævning.

LITTERATUR

- Israel, Joachim. 1968. Politiska aspekter på sociologin. *Häftan för kritiska studier*, nr. 3.
 Israel, Joachim. 1970 a. Rationaliseringen og mennesket. *Politiken* 3. august.
 Israel, Joachim. 1970 b. VKR's økonomiske politik. *Ny Politik*, nr. 7.
 Israel, Joachim. 1971. Stipulation and construction in the social sciences. I *The context of social psychology: A critical investigation*, red. J. Israel og H. Taifel. London.
 Lange, Oskar. 1970. Marxistisk økonomi och modern økonomisk teori. I *Marx och den moderna nationalekonomien*, red. D. Horowitz. Stockholm.
 Laursen, Karsten og Jørgen Pedersen. 1964. *The German inflation*. Amsterdam.
 Lekachman, Robert. 1970. Special introduction. I *Economics: Mainstream and radical critiques*, red. D. Mermelstein. New York.
 Lundberg, E. og A. Wibble. 1970. »Nymerkantilism« och selektiv økonomisk politik. I *Økonomisk politik i förvandling*, red. E. Lundberg og T. Backelin, pp. 1-28. Stockholm.
 Lundgren, Nils. 1971. Marxismen som nationalekonomi. *Dagens Nyheter* 16. maj.
 Marris, Robin. 1967. *The economic theory of »managerial« capitalism*. Cambridge (U.K.).
 Marx, Karl. 1965. *Das Kapital*. 10. udg. Berlin.

- Meidner, Rudolf. 1970. Strukturomvandlingens vinster får inte köpas med välfärdsförluster. I *Ekonomisk politik i förvandling*, red. E. Lundberg og T. Backelin, pp. 29-38. Stockholm.
- Mishan, E. J. 1969. *The costs of economic growth*. London.
- Myrdal, Gunnar. 1930. *Vetenskap och politik i nationalekonomien*. Stockholm.
- Myrdal, Gunnar. 1958. *Value in social theory*. London.
- Petersen, Karen Helveg. 1969. *Værdifrihedsproblematikken*. Utrykt. Studenterrådet ved Aarhus Universitet.
- Popper, Karl. 1969. Die Logik der Sozialwissenschaften. I *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied.
- Radnitzki, G. 1970. *Contemporary schools of metascience*. Göteborg.
- Ranulf, Svend. 1946. *Socialvidenskabelig metodelære*. København.
- Rhenman, Eric. 1964. *Företaget som ett styrt system*. Stockholm.
- Robinson, Joan. 1964. *Economic philosophy*. Middlesex.
- Ross, Alf. 1953. *Om ret og retfærdighed*. København.
- Sundberg, O. 1970. Hvor meget til andre, hvis der ikke må tjenes over 100 000? *Berlingske Tidende* 13. december.
- Vanek, Jaroslav. 1970. *The general theory of labor-managed market economics*. Ithaca.
- Weber, Max. 1936. *Videnskab og politikk*. Oslo. (Norsk udgave af to taler holdt af Weber i 1919, begge udgivet på tysk: *Wissenschaft als Beruf og Politik als Beruf*).
- Wiberg, H. 1969. On the relationship between science and value. I *Scientific research and politics*, red. L. Dencik. Lund.
- Zeuthen, F. 1958. *Videnskab og velfærd i økonomisk politik*. Københavns Universitets Økonomiske Institut, Studier nr. 1. København.